

Grammatisatsioon ja leksikalisatsioon

07.10.2008

Mõned põhitõed eelmisest loengust

- Grammatilised kategooriad on grammatika põhikoostisosa.
- Kuid tuleb teha vahet universaalsete (mõistelistel) ja keelespetsiifiliste (deskriptiivsetel) kategooriate vahel.
- Ajaloolised keeleteadlased ja sotsiolingvistikud püüavad vastata küsimusele, kuidas keel muutub, sh kuidas tekivad grammatilised kategooriad.

NB! Kolmas teoreetiline haru, mis püüab sellele küsimusele vastata on **grammatisatsiooniteooria**.

Loengu kava

- Grammatika ja leksikoni vahekorra
- Grammatiseerimisest ja leksikalisatsioonist
- Grammatiseerimisteooriast
 - Ajalugu ja põhimõisted
 - Grammatiseerimise mehhanismid
 - Grammatiseerimise printsiibid

Grammatika ja leksikoni vahekorra keeles

- **GRAMMATIKA** (täpsem määratlus): Grammatika on reeglid, mis määravad, kuidas moodustada sõnadest fraase, fraasidest osalauseid ja osalausest lauseid (John Lyons).
- **LEKSIKON**: Hõlmab kõiki sõnu ja väljendeid, millest me aru saame ja mida suudame meenutada ning oma keeles kasutada.

- Leksikaalsete ja grammatiliste üksuste kõrvutus (Lehmann 2002; Wischer 2006)

	leksikaalne üksus (nt <i>koer</i>)	grammatiline üksus (nt osastava lõpp)
TÄHENDUS	konkreetne (individuaalne)	abstraktne (üldine)
FUNKTSIOON	Viitab mõistetele .	Viitab mõistetevahelistele suhetele .
KONTEKSTISIDUSUS	kontekstist sõltumatu	Sõltub kontekstist, ei esine iseseisvalt, vaid sõltuvalt teistest keeleüksustest.
TÕLGENDUS	Käsitletakse tervikuna (holistiliselt): vrd <i>koerpoiss</i> .	Käsitletakse analüütiliselt : vrd <i>koeri</i> .

Leksikaalsete ja grammatiliste üksuste kõrvutus II.

	leksikaalne üksus (nt <i>koer</i>)	grammatiline üksus (nt osastava lõpp)
PARADIGMAATILINE KUULUVUS	Kuulub avatud üksuste klassi (nt <i>nimisõna</i>).	Kuulub suletud üksuste klassi (nt <i>kääne</i>).
FONOLOOGILINE KUJU	Kipub olema pikk ja rõhuline.	Lühike , ei kanna iseseisvat rõhku.
LIIVE	Kõrge : uusi sõnu tekib pidevalt (nt uued koeratõud).	Madal : uusi gram. üksusi tekib vähe, üksikkõneleja keeles teatud vanusest alates enam ei teki.

- Grammatika ja leksikon moodustavad skaalat:

LEKSIKAALNE — — — — — X — — — — — GRAMMATILINE

Seega võime öelda, et erinevaid keeleüksusi iseloomustab erinev leksikaalsuse v. grammatilisuse aste.

Näiteks sõnaliikide leksikaalsuse aste on:

[nimisõna, verb] > [omadussõna, määrsõna] > [kaassõna, sidesõna, asesõna] (Hopper & Traugott 1993: 104)

Kuid mis asub X-i kohal? Millised üksused on piiri peal?

- Sellised on näiteks (vt ka Hopper & Traugott 1993: 4-5):

Tuletusliited: (nt *lugema – lugeja*). Ühelt poolt lisavad konkreetset tähendust ('tegija'), kuid samas toimivad grammatika vahendina, millega viiakse sõnu ühest sõnaliigist teise (verb → nimisõna).

Abiverbid: (nt *See saab olema tore pidu. / See saab tehtud*). Ühelt poolt esinevad iseseisva sõnana ja kannavad rõhku, teiselt kuuluvad suletud klassi 'abiverb'.

Partiklid: (nt *Ma ju ei näe kedagi.*). Ühelt poolt neil puudub konkreetne tähendus, samas esinevad eraldi sõnana ja võivad olla rõhulised (*Ju ta tuleb!*)

Grammatisatsioon ja leksikalisatsioon

- **GRAMMATISATSIOON** (NB! mitte **GRAMMATIKALISATSIOON**):
Grammatika elementide kujunemise protsess,
kitsamalt grammatiliste elementide kujunemine
leksikaalsetest elementidest. (Metslang 2002: 164)

Grammatisatsiooni musternäide on kaasaütleva
käände kujunemine eesti keeles:

kansak > kāsak > kāsa? > kāsa > kâs > kas > -ka > -Ga

**Mis on kaasaütleva kujunemise protsessile omane
peale selle, et iseseisev sõna *kansak* ('rahvas')
kujunes käändelõpuks?**

- **LESIKALISATSIOON:** Mõistete keelendamise protsess, kitsamalt sõnavormide või grammatiliste konstruktsioonide eemaldumine produktiivsetest grammatika reeglitest ja nende muutumine sõnavaraüksusteks (Anttila 1989; Lehmann 2002).

Näiteks:

Meeles pea! > *meelespea* (üks teatud lill)

? *Et näe!* (vrd *Etskae*) > *etnäe* > *ennäe* > *ena* (Mägiste 1983)

(prefiks) *eba-* > (adverb) *ebalt* (*Midagi ebalt tegema.*)

Mis on veel leksikalisatsiooni protsessile omane?

- Grammatisatsioon vs leksikalisatsioon I

	grammatisatsioon	leksikalisatsioon
STRUKTUURILISE MUUTUSE SUUND	Keeleüksus siseneb grammatikasse.	Keeleüksus väljub grammatikast.
TÄHENDUSNIHKE SUUND	Keeleüksus omandab abstraktse (üldise) tähenduse: nt nimisõna <i>väli</i> ('lagendik, põld') > ruumimäärsõna <i>väljas</i> , <i>väljast</i> , <i>välja</i> .	Keeleüksus omandab konkreetse (spetsiifilise) tähenduse: nt <i>ema</i> > <i>emis</i> ('emane siga')

- Grammatisatsioon vs leksikalisatsioon II

	Grammatisatsioon	Leksikalisatsioon
TÄHENDUSNIHKE TÜÜP	Pigem metafoorne : (sõna kasutatakse tähenduses, mis ei ole selle algtähendusega objektiivselt seotud): nt <i>pidama</i> algselt 'hoidma' > 'tõenäosus' (<i>Ta peab olema kodus.</i>)	Pigem metonüümiline (sõna kasutatakse tähenduses, mis on selle algtähendusega seotud): nt <i>ajasta-aikaa</i> ('ajast-aega') > <i>aasta</i>
ANALÜÜSITAVUS	Üksuse koostisosad muutuvad selgemalt piiritletuks ja korrapärasemaks, selle sisemine struktuur muutub paremini liigendatavaks : nt <i>ära minema</i> käsitletakse tervikuna 'lahkuma' > <i>ära õppima</i> käsitletakse koostisosade järgi ('perfektiivne aspekt + verb')	Üksuse koostisosad muutuvad läbinähtamatuks, üksust hakatakse käsitlema liigendamatu tervikuna : nt <i>Kes teab kui tark ta on.</i> > <i>Ta pole kesteabkui tark</i> (<i>kesteabkui</i> = 'eriti')

- Grammatisatsioon vs leksikalisatsioon III

	Grammatisatsioon	Leksikalisatsioon
KONTEKSTISIDUSUS	Üksus muutub kontekstist sõltuvamaks ja hakkab esinema seotud morfeemina: nt nimisõna <i>võit</i> (part. <i>võitu</i>) > <i>kollasevõitu</i> (omadussõna tuletusliide)	Üksus muutub kontekstist sõltumatuks ja hakkab esinema iseseisva morfeemina: nt verbi <i>parata</i> mitmuse kolmanda isiku imperatiiv > <i>paraku</i> (adverb)

- NB! Grammatiseerumine ja leksikaliseerumine ei ole vastandprotsessid.

Grammatiseeruv keeleaines ei ole alati päritolult leksikaalne. **Grammatisatsiooni tüüpjuhtum** on selline, et kõnelejad hakavad kasutama teatud konstruktsiooni osi mingis kindlas grammatilises funktsioonis. (Brinton & Traugott 2005: 145)

Samamoodi ei ole ka leksikaliseeruv keeleaines alati päritolult grammatiline. **Leksikalisatsiooni tüüpjuhul** hakavad kõnelejad kasutama teatud süntaktilist konstruktsiooni või sõnamoodustuse teel saadud üksust uue sisulise tervikuna. (Brinton & Traugott 2005: 145)

- Grammatiseerimise vastandprotsess (ja ühtlasi peegelpilt) on **degrammatiseerimine**, mis seisneb varem autonoomsuse kaotanud keeleüksuse iseseisvuse taastamises. (Lehmann 2002).

Näiteks:

? (Laanest 1975: 194) alg-läänemeresoome **aikahen*
(aeg-ILL) > > >

sidesõna *aga* >

nimisõna metakeelses
kasutuses (*Ei mingeid agaside!*)

- Leksikalisatsiooni vastandprotsess (ja ütlasi peegelpilt) on **rahvaetümoloogia**, mis seisneb keeleüksuse sisemise struktuuri pseudo-taastamises (Lehmann 2002).

Näiteks: *helikopter* > eesti sõna *heli* + *kopter*

NB! Leksikaliseerumine ja degrammatiseerumine on osaliselt kattuvad kategooriad (van der Auwera 2002).

Degrammatiseerumine vaatab protsessi lähtepunkti poolt, leksikaliseerumine sihtpunkti, tulemuse poolt.

Ta on õudne eba (Habicht 2006): **Kas tegemist on leksikaliseerumisega, degrammatiseerumisega või mõlemaga?**

Grammatisatsiooniteooriast

- Esimene, kes kasutas terminit **GRAMMATISATSIOON** grammatiliste üksuste tekkimise ja arengu kirjeldamiseks, oli Antoine Meillet aastal 1912.
- Koos STRUKTURALISMI ja hiljem GENERATIIVSE GRAMMATIKA võidukäiguga keeleteaduses vajus grammatisatsioon mitmeks aastakümneks unustuse hõlma.
- Alates 1970. aastatest tärkas huvi grammatisatsiooni vastu uuesti. Kujunes **GRAMMATISATSIOONITEOORIA**, mille võtmeisikuteks on **Bernd Heine**, **Paul Hopper** ja **Elisabeth Closs Traugott**, hiljem ka **Christian Lehmann**.

Grammatisatsiooniteooria

- Grammatisatsiooniteooria on **keele muutumise teooria**, mis uurib, kuidas grammatilised üksused tekivad ja arenevad ajas ja ruumis ja püüab seletada nende teke- ja arenguloos esinevaid seaduspärasusi.

Grammatiastiooniteooria põhimõisted

- **LÄHTEVORM (-FUNKTSIOON) > SIHTVORM (-FUNKTSIOON)**
(ingl. *source* > *target*); nt:

puu juur (nimisõna) > ? > *olen puu juures* (kaassõna)

viskas palli minu kätte (nimisõna) > ? > ? > *läks hulluks kätte* (aspekt)

- Arengul võib olla mitu vahepealset staadiumit (?).
Seepärast räägitakse **GRAMMATISEERUMISAHELAST**

$A > B \dots > X > Y > Z.$

- Grammatiseerumisahelal on nii vormiline kui ka funktsionaalne dimensioon:

Vormimuutuste ahel:

TÄISTÄHENDUSLIK SÕNA > GRAMMATILINE SÕNA > KLIITIK > AFIKS > Ø

Näiteks kaasaütleva kujunemine (üleval)

Funktsioonimuutuste ahel (Heine, Claudi & Hünнемeyer 1991: 160):

ISIK > OBJEKT > TEGEVUS > RUUM > AEG > KVALITEET

Kaasaütlev on oma arengus läbinud järgmised staadiumid (Metslang 2002: 167):

jalutab lapsega > käib kepiga > ?? > räägib valju häälega

Grammatiseerumise mehhanismid

- **PRAGMAATILINE JÄRELDUS.** Spetsiifilises kontekstis võib SUHTLUSIMPLIKATUURI kaudu tekkida uus tähendus.

Näiteks verbi *hakkama* algne tähendus oli 'kinni haarama' (vrd *külge hakkama*) (a), sealt arenes inhoatiivne (tegevuse algust märkiv) tähendus (b) ja sealt edasi ajatähendus (c). (Metslang 2002: 167)

(a) *See haigus hakkab lastele külge.* > (b) *Poiss hakkas sööma.* > (c) *Kaevandus hakkab olema maa all.*

Pragmaatiline järeldus (a) > (b) on **metafoorilist** laadi.

Pragmaatiline järeldus (b) > (c) on **metonüümilist** laadi.

- **SEMANTILINE PLEEKIMINE** ehk **DESEMANTISEERUMINE**.
Grammatiseeruva keeleüksuse tähendus muutub üldisemaks (abstraktsemaks). Semantiline pleekimine toimub tavaliselt grammatiseerumisprotsessi esimeses staadiumis.

Näiteks sõnavorm *hoolimata* kaotas grammatiseerumisprotsessis tähenduse 'keegi ei hooli millestki' ja omandas abstraktsema (mööndkaassõna) tähenduse 'isegi kui X, siis ikkagi Y'; nt:

Ma süön edasi hoolimata sellest, et mul on kõht täis.

- **MORFOSÜNTAKTILINE REANALÜÜS** ehk **ÜMBERTÕLGENDAMINE**.
Reanalüüsi käigus tõlgendatakse tarindi morfosüntaktiline struktuur ümber.

Näiteks verbi *tulema* grammatiseerumisega modaalarbiverbiks kaasnes verbi subjekti reanalüüsimine infiniittarindi objektiks (vt Penjam 2005: 106). Lauses (a) on *kaks asja* subjekt, millega *tulema*-verb ühildub, lauses (b) on see juba objekt:

a) *Nende tähtes sannade sees **tullewad** meil keige ennamiste kaks asja tähhele panna ...* (Seitse Paasto-Jutlust 1817: 56)

b) *Nende tähtsade sõnade sees **tuleb** meil kõige rohkem kahte asja tähele panna.*

- **ANALOGIA.** Olemasolevate morfosüntaktiliste mallide eeskujul laieneb keeleüksus uutele grammatilistele kontekstidele.

Näiteks sõnade *sõna* ja *mõju* adessiivi vormid *sõnul* ja *mõjul* grammatiseeruvad kaassõnadeks, jälgides varem grammatiseerunud kaassõnade *kõrval* ja *kannul* süntaktilist malli:

põhisõna-GEN + adessiivikujuline kaassõna:

kellegi *kõrval/kannul/sõnul/mõjul*

- **EROSIOON (FONEETILINE REDUTSEERIMINE):** Keeleüksuse vorm muutub lühemaks. Siin on mängus ÖKONOOMIA printsiip. Grammatiseerumisega omandavad keeleüksused abstraktsema tähenduse ja seega nende informatsiooniväärtus langeb. Semantiline pleekimine (tähenduse redutseerimine) kajastub ka vormi redutseerimises. Kui on vähem sisu, siis piisab lühemast vormist.

Näiteks kui mõnede verbide imperatiivi vormid (*kuule, vaata, oota*) muutuvad partikliteks, kaasneb sellega lühenemine (*kule, vat, oot, ota*).

Grammatisatsiooni printsiibid

- **ÜHESUUNALUSUS:** Grammatiliste üksuste areng toimub alati ühes suunas. Läbinud grammatiseerumise ahelas teatud hulga etappe grammatilisuse suurenemise suunas, on väga ebatõenäoline, et üksuse areng pöörduks teatud hetkel vastassuunas, s.t toimuks areng

Ø > AFIKS > KLIITIK > GRAMMATILINE SÕNA > TÄISTÄHENDUSLIK SÕNA

Seega on väga ebatõenäoline, et grammatiline üksus muutub semantiliselt komplekssemaks, kontekstist vähem sõltuvaks ja vormilt pikemaks.

See tähendab, et **degrammatisatsioon** on väga haruldane nähtus. Kuid ühesuunalisuse printsiip ei ole absoluutne, sest degrammatisatsioonijuhte ikkagi esineb; nt (Metslang 2006: 182):

Ülikoolis õõpisime igasuguseid isme.

Siin on veel palju kuisid.

- **KIHISTUMINE:** Grammatiseerunud üksus ei pruugi täielikult asendada vana üksust teatud funktsioonis. Samamoodi ei pea vana grammatiline üksus surema välja uue esilekerkimisega. Uued grammatilika kihistused tekivad pidevalt ja võivad esineda kõrvuti vanadega.

Näiteks kui eesti keeles tekkisid uued *las*-partikliga moodustatud imperatiivi vormid, hakkasid nad esinema kõrvuti vanade imperatiivivormidega :

Las nad lähevad poodi! / Nad mingu poodi!

- **DIVERGENTS** (v. **HARGNEVUS**): Kui keeleüksus muutub grammatilisemaks, saab ta tavaliselt uue tähenduse, mis eksisteerib kõrvuti koos algse tähendusega. Järgmises staadiumis hargneb keeleüksus ka vormiliselt kaheks üksuseks.

Näiteks *pidama*-verbil arenes leksikaalse 'hoidma' tähenduse kõrval uus modaalne tähendus (vrd *Ta peab kodus olema.*). Mõnda aega eksisteeris *pidama* kahetähendusliku verbina, kuni lõpuks hargnes ka vormiliselt kaheks verbiks, mille erinevus ilmneb minevikus; vrd:

*Ta **pidas** labidat käes.* ('hoidma')

*Ta **pidi** koju minema.* (modaalne)

- **SPETSIALISEERUMINE.** Vähem grammatiseerunud vorme saab kontekstis vabalt vahetada teiste grammatiliste vahenditega. Grammatisatsiooni edenemisega aga vormivalik kitseneb, kuni lõpuks saab antud kontekstis kasutada ainult ühte teatud vormi. Sellisel juhul öeldakse, et grammatiline vorm on spetsialiseerunud teatud funktsiooni jaoks.

Näiteks eesti keeles saab valida, kas kasutada isikulist asesõna subjekti positsioonis, inglise keeles on aga isikuline asesõna kohustuslik; vrd:

^{ok}*Ma õpin ladina keelt* / ^{ok}*Õpin ladina keelt.*

^{ok}*I study Latin.* / **Study Latin.*

- **PÜSIVUS.** Hoolimata sellest, et keeleüksus on grammatiseerunud, jätab selle algupärane tähendus jälje erinevate kasutuspiirangute kujul.

Näiteks modaalverb *tulema* ei esine koos elutute referentidega, sest selle algupärane tähendus ei luba seda:

*Jaanil **tuleb** koju minna.*

Mütsil **tuleb varnal rippuda.*

- **DEKATEGORISEERIMINE.** Grammatiseerumise protsessis kipuvad keeleüksused kaotama oma kategooriale (nt sõnaliigile) omaseid tunnuseid.

Näiteks eesti keeles omandas verb *pidama* muude funktsioonide kõrval ka AVERTIIVSE aspekti funktsiooni ('miski on peaegu juhtumas, aga ei juhtu': vt Erelt 2001). Selles funktsioonis aga puuduvad verbil *pidama* oleviku ja täismineviku vormid, mis on muidu verbikategooriale omased; vrd:

Ta pidi üllatusest pikali kukkuma. ('peaaegu kukkus')

Ta peab üllatusest pikali kukkuma. (? 'peaaegu kukub')

Ta on pidanud üllatusest pikali kukkuma. (? 'on peaaegu kukunud')

Kõige olulisemad asjad selles loengus.

- Milles seisneb grammatisatsiooni ja leksikalisatsiooni erinevus?
- Grammatiseerimisteooria mõisted
- Grammatiseerimise mehhanismid
- Grammatiseerimise printsiibid

Kirjandust gramatisatsiooni ja leksikalisatsiooni kohta

- van der Auwera, J. 2002. More thoughts on degrammaticalization. – I. Wischer, G. Diewald (eds.), *New Reflections on Grammaticalization*. John Benjamins Publishing Company, pp. 19-29.
- Brinton, L. J., Traugott, E. C. 2005: *Lexicalization and Language Change*. Cambridge University Press.
- Erelt, M. 2001: Some notes on the grammaticalization of the verb *pidama* in Estonian. – *Estonian Typological Studies V*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18.
- Habicht, Külli 2001: Lexicalization and grammaticalization – opposite phenomena? About some lexicalized verb forms in Old Written Estonian. – *Estonian Typological Studies V*. Tartu Ülikooli eesti keele õppetooli toimetised 18.
- Heine, B., Claudi, U., Hünemeyer, F. 1991: *Grammaticalization. A conceptual framework*. Chicago – London: The University of Chicago Press.

- Hopper, P. J., Traugott, E. C. 1993: Grammaticalization. Cambridge: Cambridge University Press.
- Laanest, A. 1975: Sissejuhatus läänemeresoome keeltesse. Tallinn.
- Lehmann, Chr. 2002: New reflections on grammaticalization and lexicalization. – I. Wischer, G. Diewald (eds.), New Reflections on Grammaticalization. Typological Studies in Language 49.
- Metslang, H. 2002: Grammatiseerumise teooria eesti keele taustal. – R. Pajusalu, I. Tragel, T. Hennoste, H. Õim (toim.), – Teoreetiline keeleteadus Eestis. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 4, 164–178.
- Metslang, H. 2006: Grammatiseerumise teooria tänase pilguga. – Teoreetiline keeleteadus Eestis II. Tartu Ülikooli üldkeeleteaduse õppetooli toimetised 7, 176–195.
- Mägiste, J. 1983: Estnisches Etymologisches Wörterbuch. Helsinki.
- Penjam, P. 2005: *Tulema*-verbi leksikaalsest ja grammatilisest kasutusest ning modaalse funktsiooni kujunemisest eesti kirjakeeles 17.-20. sajandil. Magistritöö käsikiri TÜ eesti keele osakonnas.
- Wischer, I. 2006: Grammaticalization. – K. Brown (ed.), Encyclopedia of Language & Linguistics. Elsevier.